

ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКА УКРАЇНІСТИКА ПОЧАТКУ XIX СТОРІЧЧЯ

У статті, що є продовженням досліджень реценції України в Західній Європі, розглядається західноєвропейські історико-літературні пам'ятки поч. XIX ст. за методологічними засадами доромантичній, за духом — романтичній, що стосуються України, серед них найбільше французьких, що пов'язано з політичним курсом Наполеона Бонапарта. Особливе місце посідає «Історія козаків» Лезюра. Україні приділялося увагу також у документальній прозі доби романтизму, коли «козакоманією» було охоплено Німеччину, меншою мірою Велику Британію та інші країни Західної Європи, найбільше — знову-таки Францію. З цього погляду докладно проаналізовано твір, який дотепер зберігас не лише пізнавальну, але й художню вартість, — «Десять років вигнання» мадам Ж. де Сталь, зокрема її українські замальовки.

Ключові слова: реценція України, документальна проза, Лез юр, мадам де Сталь.

У той час, коли романтизм стверджувався як домінуючий напрям літератури й мистецтва, в країнах Західної Європи ще не спала хвиля зацікавленості Україною, що піднялася в останній третині XVIII ст.¹ В перші два десятиліття XIX ст. продовжувалося досить активне ознайомлення як із тогочасним життям України, так і з її минулим, передусім з історією козацтва, з'явилася значна кількість історичних нарисів і монографій про «козацький народ», і не менше — документальної прози, описів мандрівок та перебувань на українській землі. У більшості цих історико-літературних пам'яток автори дотримувалися доромантичних методологічних засад, але об'єктивно за своїм змістом їхні твори відповідали духові й інтенції романтизму, якому притаманний великий інтерес до історії та до життя та побуту маловідомих, «екзотичних» країн.

Всі ці історико-літературні пам'ятки важливі й цікаві для нас як етап у розвитку обізнаності Західної Європи з Україною, етап в історії українсько-західноєвропейських культурних і літературних зносин; разом із тим, є серед них і такі, які до нашого часу зберігають свою не тільки пізнавальну, а й художню цінність, як книжка Ж. де Сталь «Десять років вигнання» (M-me de Stael. Dix annas d'exile. — Paris, 1818).

Процес обізнаності з Україною найактивніше розвивався у Франції, на що були політичні причини. Вбачаючи в Росії найсерйознішого противника на європейській арені, Наполеон заохочував істориків, економістів, етнографів до вивчення Російської імперії в різних аспектах, зокрема історичному й етнокультурному. Наполеонівська Франція приглядалася досить уважно й до України, маючи намір ввести її у сферу своїх економічних і політичних інтересів. Ці наміри, зокрема, знаходять виразний прояв у трактатах Ж.Б.Дюбуа «Історичний нарис комерції і навігації на Чорному морі» і «Французька комерція при сучасному стані Європи», де пропонується економічна експансія в Україні як засіб подолання труднощів, породжених економічною блокадою Англії². Такого ж типу книга Леруа де Флажі «Політичний, цивільний та воєнний стан Російської імперії»³, в якій добрих півтора сторінок відведено Україні, її економіці і природним багатствам, потенційним

можливостям її торгівлі з Францією тощо.

Водночас з тим, з'явилися у Франції видання про Східну Європу, зокрема Україну, на пов'язані з політичним курсом Наполеона. До них належить об'ємна «Картина давньої і нової Польщі» К.Мальт-Брюна⁴, данця з походження, активного учасника французької революції кінця XVIII ст. Два її розділи присвячено Україні, при чому в IV розділі йдеться про походження та історію українського народу, а в XVI — про її географію, природні умови й економічні можливості. Мальт-Брюн називає українців «нащадками Київської Русі» і виявляє розуміння того факту, що населення Наддніпрянщини і Галичини — один народ. 1812-13 рр. у Парижі видано етнографічний опис народів Росії графа Рєшберга, баварця з походження, де багато уваги приділено «козачуванню народів»⁵. Збираючи матеріал про нього, Рєшберг в 1811 р. мандрував Наддніпрянською Україною. В цій праці, присвяченій Олександру I, антиросійська тенденція відсутня, разом із тим про українських козаків розповідається з явною симпатією, особливо про їхню багатовікову боротьбу з татарсько-турецькою агресією та польсько-шляхетською експансією.

Українське питання загострюється після розгрому Наполеоном Австрії та Пруссії і створення Великого герцогства Варшавського із земель, які після поділів Польщі в останній третині XVIII ст. відійшли до цих держав. Польська шляхта, проголошуючи Наполеона відроджувачем національної державності, домогалася поневолення Речі Посполитої в кордонах 1772 р., зокрема повернення «законних» українських земель. Як відомо, Наполеон використовував польську шляхту як віддану йому військову силу, проте не виявляв бажання задовольнити її політичні прагнення. До претензій шляхти на повернення українських земель він ставився більш ніж прохолодно, що відбивають і тогочасні французькі видання про шляхетську Польщу й українське козатство, тією чи іншою мірою інспіровані наполеонівським урядом⁶.

Як видно з листування Наполеона і Талейрана, навесні 1807 р. французька агентура робила спроби підняти на Україні повстання, причому, усвідомлюючи слабкість організацій польської шляхти, наполеонівські агенти прагнули втягнути в повстання українських селян. 9 березня 1807 р. Талейран доповідав Наполеону із Варшави, ґрунтуючись на агентурній інформації: «Повстання зможуть підтримати сили ополчення краю, яке досить численне і складається в переважній більшості з руських селян (*de paysans russes*), а його центром є Вінниця⁷. Спровокувати повстання українських селян не вдалося, а за деякий час була укладена Тільзитська угода про мир між Росією і Францією.

Кількість літератури про Україну особливо збільшилося напередодні і під час походу «великої армії» на Росію в 1812 році. Найбільше уваги французькі історики й публіцисти приділяли тоді історії козацтва, що значною мірою пояснюється тією важливою роллю, яку відігравали козацькі полки в тогочасних російсько-французьких воєнних зіткненнях. На початку 1812 р. з'явився «Історичний нарис про козаків» Н.-Л. Піссо⁸, в якому йдеться про українське козацтво і лише згадуються донські та яйцькі козаки; основними джерелами послужили авторові Боплан і Шевальє. Написано нарис поверхово, але з «козакофільських позицій»: розповідаючи про польсько-шляхетську експансію на Україні і боротьбу козаків з нею, автор стає на їхній бік («Війни, які вели козаки в той час. були їх найблисучішими війнами»). Безперечно, з

характеризованим політичним вектором наполеонівської Франції пов'язане підкреслене осудження колонізаторської політики царизму на Україні. Ця ж тенденція притаманна й книжці Л.-Ж. Карра «Про козаків, або Про історичні деталі про звичаї, одяг, озброєння і манеру ведення війн цим народом»⁹, написаній на основі німецької праці «Нотатки про Росію, особливо про одну провінцію цієї держави» Кампенгаузена, яка вийшла незадовго перед тим¹⁰; та слід сказати, що в цілому книга Карра являє собою досить ґрунтовну історичну й етнографічну характеристику українського козацтва, насамперед запорожців.

До видань, в тією чи іншою мірою інспірованих Наполеоном, належить «Історія козаків» Лезюра¹¹ — найзначніша з історичних праць про Україну, що з'явилися на Заході в першій чверті XIX ст. У період імперії Лезюр служив у міністерстві зовнішніх справ, тобто в Талейрана, і десь на початку 1811 р. одержав від Наполеона доручення підготувати книгу про козаків. Перша редакція «Історії козаків» не збереглася, до другої ж, що з'явилася після падіння Наполеона, Лезюр вніс значні зміни, зокрема зняв антиросійську тенденцію, що суперечила політичному курсові Бурбонів, які відчували вдячність російським царям за величезну роль у їхньому поверненні на трон. Крах Наполеона не завадив успіхові книги; навпаки, зазначає автор у вступному слові, «після того, як козаки побували у серці Франції, інтерес до них особливо загострився». На «Історії козаків» Лезюра варто зупинитися дещо докладніше, і не тільки тому, що вона є досить помітним явищем західноєвропейської україністики поч. XIX ст., а й тому, що притаманний їй підхід до історії України, її певні достоїнства і грубі хиби загалом характерні для тогочасної «передромантичної» історіографії Західної Європи. До того ж, заснована на великій кількості джерел, переважно польських (латиномовних) і західних, книга Лезюра на свій лад підсумовувала обсяг знань з історії України, з яким Франція вступала у XIX ст.

Лезюр досить точний — звичайно, як на свій час — у змалюванні фактів з історії України, але його узагальнюючі концепції надумані, далекі від історичної дійсності. Такою є його парадигма «козацького народу», закладена в основу книжки, за якою козаки — це окремий народ, що за походженням, історією, життєвим устроєм, звичаями і психологією не має нічого спільного з росіянами. Його предки нібито не східні слов'яни, а кочові азіатські народи, які з давніх часів заповнювали степові простори південно-східної Європи. Книга відкривається широким оглядом історії цих народів, і цей огляд, в якому охоплено кіммерійців, скіфів, готів, гунів, хозар, печенігів, половців і татар, покликаний не тільки з'ясувати походження козаків, але й охарактеризувати їхню етнічну своєрідність. Особливо підкреслюється роль хозар у формуванні «козацького народу», а безпосередніми предками козаків стають у Лезюра половці, розсіяні татарського навалом¹². Слід зауважити, що його етноісторичні побудови, які в різних варіаціях зустрічаються і в інших західних авторів, не виникли на порожньому місці, йдуть вони, зрештою, від українських «козацьких літописців», стислі виклади яких, зокрема «Краткая летопись Малыя России...» В.Рубана, в другій пол. XVIII ст. з'явилися у французькому й німецькому перекладах¹³. Лезюр не поділяє *peuple russe* (руський народ) на росіян і українців, але, говорячи про «козацький народ», фактично має на увазі все козацтво від Дунаю до Уралу.

Щоправда, послідовністю Лезюр не відзначається і в соціальній

характеристиці України XVIII ст. уже не ідентифікує козаків і народ України в цілому. Тепер він визначає козаків як привілейований соціальний прошарок, привілеї якого засновуються на праві завоювання¹⁴.

Хоч Лезюр прагнув охопити історію всього східнослов'янського козацтва, його книга насправді звелася до послідовного висвітлення історії українського козацтва з епізодичними екскурсами в історію донських козаків; щодо інших козаків, то про них він не може сказати нічого певного і, власне, плутує їх із кочовими тюркськими народами. Пояснюється це тим, що в своєму розпорядженні він мав досить багатий матеріал з історії України, «головної козацької землі» за його визначенням, і лише окремі розрізнені відомості про козаків донських, терських, яйцьких та інших. Так, ним були використані твори Боплана, Лабурера, Пасторія, Шевальє, Віміні та інших авторів XVII ст., праці Шерера, Леклерка, Енгеля й інших істориків XVIII ст. Розмаїтість матеріалу з історії українського козацтва нерідко призводить Лезюра до суперечностей. Наприклад слідом за Шерером, він вказує як на головну причину визвольної війни сер. XVII ст., на тяжкий соціальний гніт польської шляхти й релігійні утиски, але тут же додає, виходячи з польських хронік, що козаки чинили опір поширенню цивілізації, бажаючи жити по-старому війною і розбоєм¹⁵. Та в цілому соціальний аспект «козацьких воєн з Польщею» він оцінює негативно, продовжуючи цим традицію французьких дворянських істориків XVII-XVIII ст.

У праці Лезюра немало хибних тверджень і фактичних помилок, але рамки цього дослідження тісні для їх спростування. Загалом вона потребує історичного підходу не менше, ніж описані в ній процеси і події. В основному Лезюр дотримується в ній теоретико-методологічних принципів класичної історіографії XVII-XVIII ст., яка орієнтувалась на античні взірці. Коло завдань історика він визначає так: змалювати величні характери і гнучкі політичні комбінації, гру пристрастей і хибні людські прагнення, повчальні вчинки і зразкові чесноти великих мужів, розквіт і занепад держав і т.д.¹⁶. Разом із тим, на його «Історії козаків» виразно позначився вплив просвітницької філософії історії, — риса, властива зрештою всій класичній історіографії поч. XIX ст., що зливалася з історіографією просвітницькою перед лицем спільного супротивника, романтичної історіографії, народження якої було запереченням обох старих шкіл¹⁷. Так він виявляє ґрунтовне засвоєння «Духу законів» Монтеск'є, викладові історії «козацького народу» передує майже патетичне змалювання природи й клімату країни, покликане пояснити своєрідність способу життя, суспільного ладу, звичаїв і психології козаків. «Щоб зрозуміти ці організації незалежних вояків, — твердить автор, — треба мати добре уявлення про природу і клімат цієї країни»¹⁸. Від Просвітництва йде також особлива увага Лезюра до суспільного устрою і «конституції козаків», передусім Запорізької Січі.

Не менше зацікавлення викликали в цей час козаки в Німеччині, тільки причини інтересу були тут зовсім інші. В наполеонівській Франції він зумовлювався насамперед тим, що в козаках вбачали небезпечних ворогів на полі битви та ще якоюсь мірою сподівались відколоти їх від Росії; в Німеччині ж, охопленій національно-визвольним рухом, вони стали втіленням героїки визвольних антинаполеонівських воєн, за словами Е.Гексельшайдера, «узагальнюючим символом всього російського війська»¹⁹. Німецький

письменник В.Алексіс розповідав у спогадах про 1813 р.: «В бурхливі часи почуття шукають одне слово, яке б виражало всю сукупність бажань і значень. Таким було для нас тоді слово «козак». Воно було жакливим кличем для французів, було магічним словом, яке піднімало на ноги смертельно втомлених, лікувало їх рани, змушувало забути хоробрих вояків про честолубство, хижаків про здобич, голодних про повний казанок, змерзлих про тепле багаття. Перед цим іменем тремтіло найбільше військо, яке тільки завойовник виводив у похід після Карла і Олександра»²⁰. Також Б.М.Ардт, відомий німецький поет того часу, співець і організатор визвольного антинаполеонівського руху, проголошував в одному зі своїх творів: «При одних вже іменах «росіянин» і «козак» дроз проймала до кісток непереможних і грізних (тобто наполеонівське військо. — Д.Н.)»²¹.

Тож і не дивно, що багато статей і нарисів про козаків та їх історію публікували німецькі часописи (матеріали ці ще не зібрані і не вивчені), з'являлися про них також окремі видання, які викликали велику зацікавленість у німецької громадськості. Вкажемо на деякі з них, нам відомі. Так, 1811 р. в Берліні вийшов досить широкий і ґрунтовний нарис К. фон Плото «Козаки, або їх історія від походження до сучасності»²², 1812 р. був опублікований нарис Й.П.Польмана «Козаки, або історичне змалювання їх звичаїв, способу життя і військового мистецтва»²³, а також перевидані «Аннали Малоросії» Шерера в німецькому перекладі і з доповненнями Гаммерсдофера. У 1813 р. з'явилася «Спроба дослідження країн і народів» Й Трегера²⁴, нарис Ф. фон Грельцмюллера «Українські козаки з часу їх підкорення Росією»²⁵, а також анонімне видання «Козаки, опис цього войовничого народу, його звичаїв, способу життя тощо з ілюстраціями»²⁶.

Хоч стимули появи цих видань були інші, ніж у видань французьких, між ними є багато спільного у фактичному змісті, в парадигматичному підході до «козацької проблеми» та її тлумаченні. Більшість авторів теж прагнули охопити все східнослов'янське козацтво, помилково вважаючи його «народом», але фактично зміст їх творів теж зводиться до більш-менш широкого історичного й етнографічного нарративу українського козацтва. Причина та ж сама, що й у «французькому прецеденті»: наявність численних джерел та розвідок з історії українських козаків і брак джерел про козаків донських, яйцьких та інших, а також давня й висока воєнна рецепція українського козацтва в Європі, що веде початок від XVI ст. Авторів німецьких видань теж вбачали в Україні (власне, Наддніпрянщині) «головну козацьку землю», «правітчизну всіх козаків», за виразом К. фон Плото, від якої нібито відгалузулися донські козаки, які у свою чергу дали нові парості²⁷.

Як і слід було чекати, зважаючи на величезну популярність козаків у тогочасній Німеччині, в нарисах Плото, Трегера, Польмана та інших симпатія повністю віддана українському козацтву, а його війни проти татар, турків і шляхетської Польщі описані не без емоційності й часом захоплення. «Козаки боролись за все, що було їм рідним і дорогим, — пише, напр., Плото. — Ця кривава боротьба тривала шістьдесят вісім років, з 1586 по 1654»²⁸. В усіх цих виданнях велика увага теж приділяється Запорозькій Січі, її своєрідному суспільно-політичному устрою, її «конституції», причому в деяких описах відчутний вплив руссоїзму вже набуває певного романтичного забарвлення.

І, нарешті, слід сказати, що всі ці німецькі видання мають характер не самостійних історичних досліджень, а скоріше популяризаторських публікацій, які значною мірою ґрунтувалися на творах Шерера і особливо Енгеля.

Мало нам відомий «козацький відгомін» цього періоду на Британських островах. З англомовних видань можемо вказати лише на «Коротку історію козаків» А. Кітлсама, що вийшла в Единбурзі 1814 р.²⁹ Як і в аналогічних французьких і німецьких виданнях, у нарисі Кітлсама головним чином розповідається історія українського козацтва. Того ж 1814 р. з'явилася в Англії «російська репліка» на «Історію козацтва» Лезюра, «Мемуар козака» в анонімній книзі «Ескізи про Росію», що вийшла в Лондоні³⁰. Автором репліки, що містила слухну критику концепції «козацького народу» Лезюра, був Свінбін, російський консул у Філадельфії.

З «козакоманією», яка охопила Німеччину й інші західні країни на заключному етапі наполеонівських війн, пов'язана надзвичайна популярність української пісні «Їхав козак за Дунай», творцем якої вважається Семен Климовський. У 1809 р. Х.А.Тідге, другорядний німецький поет, опублікував її переклад із ногами, назвавши його «Козак та його дівчина» та наділивши персонажів іменами Оліс і Мінка, після чого розпочався її «просто дивовижний похід по світу»³¹. Особливо вона виявилася на часі в Німеччині, охопленій національно-визвольною війною: як свідчить поет і вчений А.Гоффан фон Фаллерелебен, в ці роки «німці часто співали «Чарівну Мінку», як вони називали цю пісню»³². Також письменник В.Алексіс засвідчує: «Їхню (козаків. — Д.Н.) меланхолійну пісню «Чарівна Мінка» <...> бренькали тоді на всіх фортепіано і бачили в ній доказ того, що вони (козаки. — Д.Н.) теж здатні до ніжних почуттів»³³. І вже пізніше, 1839 р., німецька газета «Листки для літературного обслуговування» писала, що в 1813-1814 рр. «Чарівна Мінка» звучала по всій Європі від Дніпра до берегів Сени, і не одні лише козаки її співали»³⁵.

Пісня викликала резонанс у тогочасній німецькій літературі й мистецтві. Насамперед тут слід згадати Т.Кернера, героя й співця визвольної війни, який у своїй «Російській пісні» (1813) переспівав «Чарівну Мінку». Г.Нудьга у цитованій статті назвав її «досить точним і поетичним перекладом пісні «Їхав козак за Дунай», але це твердження вводить в оману. По-перше, Кернер не мав жодного уявлення про оригінал пісні (який же при цьому може бути переклад?), а по-друге, він лише перейняв діалогічну форму, ритм і розмір перекладу Тідге, наповнивши свій твір іншим змістом, нав'язав визвольною війною. Згодом з'являються драматичні розробки пісні, зокрема «Оліс і Мінка» (1821) Ф.Гебгардта, що ставилася на театральній сцені. Найпримітніший відгомін пісня «Їхав козак за Дунай» знайшла в німецькій музиці. У 1815 р. композитор-романтик К.-М. Вебер створює дев'ять варіацій на тему цієї пісні («Variations sur un air russe»). Пісня привабила також Л. ван Бетховена, який спершу написав на її тему «Десять варіацій для фортепіано» («Zehn Variierten Themen f r Klavier»), а потім дав їй обробку для голосу в збірнику «Пісні з супроводом» («Lieder mit Begleitung»).

* * *

Значне поширення в Західній Європі доби романтизму мала й література факту, або документальна проза про Україну, — подорожні нотатки, описи мандрів і перебувань, мемуари, листи й щоденники письменників, вчених, мандрівників, дипломатів, військових тощо. Документальна проза, як відомо,

була дуже популярна у XVIII ст, така популярна й авторитетна, що навіть художня література того часу, щоб підняти свою цінність в очах читачів, змушена була мімікрувати під писання «бувалих людей»: згадаймо такі твори, як «Робінзон Крузо» Дефо, «Мандрі Гуллівера» Свіфта, «Перські листи» Монтескьє тощо. Інтерес до цієї літератури не згасає і в добу романтизму, але поступово він набуває іншого характеру і спрямування: прагматично-пізнавальні завдання відходять у ньому на другий план, поступаючись місцем мотивам більш «художнім», слабше пов'язаним із практичними інтересами і цілями.

Подібні історико-літературні пам'ятки доби романтизму теж відігравали значну роль у розвитку обізнаності Західної Європи з Україною. Не слід ігнорувати й певне художнє значення цієї літератури факту, серед якої знаходимо й такі твори, як «Десять років вигнання» Ж. де Сталь і «Лист про Київ» О. де Бальзака. В комплексі вони давали досить широке й різнобічне, а часом і яскраве відображення життя тогочасної України. Ці пам'ятки розмаїті за змістом і структурою. В одних на чільному місці етнографічні інтереси, розгорнуті описи українського села, побуту і звичаїв селян, їх одягу й обрядів, інтер'єру й екстер'єру селянської хати, а також природи України, вигляду міст і сіл тощо. Показовий «Щоденник мандрів по Німеччині, Швеції, Росії й Польщі в 1813-1814 рр.» англійського мандрівника і художника Д. Т. Джеймса, який охопив також північ України — Сіверщину, Київ і Волинь³⁵; книга ілюстрована цікавими малюнками, які повністю були опубліковані і в окремому альбомі³⁶. В інших пам'ятках більше уваги приділяється суспільному побуту і відносинам в Україні, в деяких із них знайшли відбиття тяжкий кріпосницький гніт, від якого страждало селянство, а також політика колоніального гноблення, яку проводив царат. Зрозуміла річ, суспільне життя України отримувало різне тлумачення в цих пам'ятках залежно від світоглядних і політичних позицій авторів.

Наприклад, із крайніх консервативних позицій підходить до нього граф де Лагард, французький аристократ-емігрант, який в 1811-12 рр. багато подорожував по правобережній Україні, відвідуючи маєтки польських магнатів. У своїй «Подорожі із Москви до Відня», виданій після реставрації Бурбонів у Франції³⁷, він захоплено описує життя польської аристократії в Україні і з легковажною зверхністю трактує край і народ. Роблячи екскурс в минуле України, він характеризує козаків як грабіжників і бандитів, котрі постійно руйнували цивілізаторські зусилля польської шляхти. Цей же Лагард переклав на французьку мову поему польського поета XVIII ст. С. Трембецького «Софіївка», в якій яскраво змальовано знаменитий парк графів Потоцьких в Умані³⁸.

Набагато більший інтерес становить книга подорожей Е. Д. Кларка, англійського вченого, професора Кембріджського університету, який тривалу мандрівку по країнах Європи, Азії та Африки розпочав з Російської імперії і на межі XIX-XX ст. побував на сході України й на Кубані. Перший том сімнадцятитомного видання його подорожей вийшов 1810 р., після повернення автора на батьківщину³⁹; кілька разів перев видавався англійською мовою і виходив у французькому й німецькому перекладах.

На Російську імперію Кларк дивився критично, що деякі інтерпретатори навіть закидали йому русофобію, — як на мій погляд, без достатніх підстав,

оскільки рішуче неприйняття і осуд викликали в англійського мандрівника насамперед суспільно-політичний лад Росії, кріпосницький порядок з усіма їхніми породженнями. Разом з тим, хоч маршрут подорожі Кларка пройшов лише по східних окраїнних землях України, до українців він виявив активний та цілеспрямований інтерес і безперечну симпатію. Ця обставина давно вже помічена і зафіксована; так, німецький мандрівник Й.Г.Коль у книзі «Подорожі по глибинній Росії» (1841) назвав свого англійського попередника «великим панегіристом малоросіян»⁴⁰. Згодом відомий англійський вчений-славіст В.Р.Морфіл писав у своїй книзі «Слов'янські літератури»: «Не вільний від зростаючої русофобії, немалою мірою спричиненої поганим поведінням із ним імператора Павла, Кларк поряд з тим всіляко підносить козаків України. Їхня гостинність, простота і чесність — це його постійна тема»⁴¹.

Ще по дорозі між Павловськом і Воронежем мандрівник зустрівся з українськими чумаками («*savans of the Malo-Russians*»), і вони справили на нього живе враження, пробудили жвавий інтерес. З цього моменту все, що стосується України та українців, викликає у Кларка посилену зацікавленість й фіксується в його книзі мандрів. Як і Массон, він вважає українців окремим етнічним утворенням, сформованим народом зі своєю територією і національним характером, зі своєю мовою і культурою. «Українці, — пише він, — цілком відрізняються від іншого російського населення. Так само відрізняються вони й від поляків. ... Їхня мова так само відрізняється від російської, як діалекти південної Франції відрізняються від діалекту, на якому говорять у Парижі»⁴². Досить точно визначає Кларк межі розселення українців, описує їхній побут і звичаї, села й житла, народну культуру. Своєю чистотою і впорядкованістю українські села й селянські садиби нагадують йому Голландію і Норвегію, а хати з вибіленими стінами й садами біля них — сільську Англію⁴³. Цікаве твердження англійського мандрівника про те, що в поселеннях змішаного типу можна легко й безпомилково розрізнити українців і росіян за всім укладом життя і народною культурою. Було ним помічене також упереджене, а то й вороже ставлення до українців з боку царської адміністрації і панівних верств Росії.

Знайомство Кларка з українським народом було продовжене на Кубані, де він зустрівся з запорозькими козаками, які за кілька років перед тим були туди переселені за розпорядженням Катерини II. Про те, що Чорноморське козацьке військо — колишні прославлені запорожці, Кларк дізнався у Таганрозі від українця Коваленського. Він характеризує їх як «народ відважний, але грубий і войовничий», разом з тим гостинний і простосердечний»⁴⁴. Зазначається в його книзі й те, що російське офіційне суспільство дивиться на чорноморське козацтво як на «орду розбійників»⁴⁵. Тут варто додати, що це, власне, продовження ставлення названого суспільства до запорозьких козаків, яке неодноразово фіксувалося західними спостерігачами у XVIII ст.

Чи не найширше в західній «літературі факту» поч. XIX ст. описаний південь України, який переживав час заселення й швидкого економічного розвитку, що відбувався на дещо інших засадах, ніж в решті районів царської Росії. Про це досить докладно розповідає й Кларк у VIII-X розділах першого тому своєї книги. Та особливо широка панорама українського півдня того часу постає в книзі шеваляе Гамба⁴⁶, який зробив дві тривалі мандрівки по

цих краях, в 1817-18 і 1822-24 рр. В його книзі описані молоді міста, що виступали на берегах Чорного моря, будівництво одеського порту, розвиток торгівлі, українські села і татарські аули, ведення сільського господарства в поміщицьких маєтках і німецьких колоніях тощо. І тут же, в тональності романтичних медитацій про минуле, згадує Гамба запорожців, які «колись панували в цих родючих степах» і «довгий час були джерелом неспокою для всіх сусідніх держав». «Султан Амурат мав звичку говорити, — розповідає Гамба, — що коли всі, крім запорожців, замишляють проти нього зло, він продовжує спати спокійно, коли ж стає відомо, що напасти збираються запорожці, він зовсім не стуляє повік. Не менший страх викликали вони також у султана Османа та його наступників»⁴⁷.

Специфічний інтерес становить твір іншого жанру про південну Україну, «Есе про історію давньої й сучасної Новоросії» маркіза Г. де Кастельно (1820)⁴⁸. Як повідомляє автор, він під час еміграції з революційної і наполеонівської Франції більше десяти років провів на царській службі в Новоросії, де зібрав матеріали для об'ємистої тритомної книги. Її джерельна основа справді широка й розмаїта, поряд з російськими, польськими й західноєвропейськими використані в ній також українські матеріали, зокрема «козацькі літописи» XVIII ст.

Розпочинаючи «історію Малоросії» з часів Геродота, Кастельно поділяє її на три періоди: перший — від найдавніших часів до завоювання турками Константинополя в 1453 р., невдовзі після чого вони підкорили й Тавриду, другий — із середини XV ст. й до завоювання цих земель Росією в другій половині XVIII ст., і третій — кінця XVIII й початку XIX ст., «сучасна історія Новоросії». Найцікавіше те, що другий період «історії Новоросії» Кастельно найтісніше пов'язує з українським козацтвом та Запорозькою Січчю і, власне, розглядає його як «запорозький період», загалом же цей період в «історії Новоросії», якому відведена друга половина першого тому й перша половина другого, становить собою не що інше, як докладний виклад запорозького й усього українського козацтва паралельно з «історією Тавриди», тобто Кримського ханства. В цьому викладі відчутний вплив українських джерел, розповідь про історію козаків ведеться по роках, як у козацьких літописах.

Цілом слушно Кастельно розглядає Запорозьку Січ не як укріплений козацький пункт у низов'ї Дніпра, а як своєрідне державне утворення, козацьку республіку, яка охоплювала більшу частину Новоросійського краю, утвореного царською адміністрацією наприкінці XVIII ст. «Запорозьці були васалами Польщі, але незалежними», — твердить Кастельно⁴⁹. Після того, як Хмельницький став, за термінологією автора, васалом московського царя, запорозькі землі перейшли під протекторат Росії й повністю були злиті з нею після ліквідації Січі. Так, за хронологією Кастельно, завершується «запорозький період» історії Новоросії.

Слід зазначити, що книга Кастельно, французького аристократа-емігранта, має апологетичний характер щодо царської Росії, присвячена вона Олександрю І і сповнена дифірамбами його бабусі Катерині II. Ідеологічна позиція автора виразно позначилася на змісті твору, особливо на висвітленні політики царату в Україні й на Запоріжжі. В позитивному висвітленні даються у книзі війни козаків із татарами й турками, їхня запекла боротьба проти польсько-шляхетського

панування, але російсько-українські відносини після 1654 р. Кастельно трактує у дусі російської офіційної історіографії. Зокрема, політика обмеження прав і свобод запорожців, а потім і зруйнування Січі виправдовується ним пресловутою «державною необхідністю» і, зрештою, схвалюється.

Можна було б навести ще чимало французьких, німецьких і англійських пам'яток документальної прози, в яких йдеться про тогочасну Україну, відображено різні аспекти її життя, але їхній панорамний огляд не входить в програму цієї праці. Для її стислої реферативної я відібрав найпримітніші із них у тому чи іншому сенсі, беручи до уваги й такий чинник, як наявність літературно-художнього елементу. Докладніше зупинимось на одній із цих пам'яток, на згадуваному творі «Десять років вигнання» (1818) Жермени де Сталь⁵⁰, видатної французької письменниці поч. XIX ст., яка вважається одним із зачинателів романтизму у Франції, хоч при цьому її творчість скоріше належить до передромантизму. У неабиякій мірі цей твір спрямовувався письменницею на розкриття краси й моральної величі духовного світу народів Росії та України.

Поява цієї книги теж пов'язана з наполеонівськими війнами, а ще більшою мірою — з боротьбою проти наполеонівського деспотизму. Своїм неприховано критичним ставленням до режиму імперії мадам де Сталь накликала на себе гнів всемогутнього диктатора Наполеона I і майже десять років провела у вигнанні. Спершу вона ховалася від нього в Коппе, батьківському маєтку у Швейцарії, а потім змушена була шукати безпечніші місця. Як пише сучасна дослідниця Ж. Дельбаш, Коппе став, як раніше Ферне, швейцарський маєток Вольтера, «центром інтелектуального життя цілого покоління», генеральним штабом тих, хто наважувався кинути виклик Наполеону»⁵¹. 1812 р., якраз під час походу «великої армії» на Москву, вона побувала в Україні та Росії, звідки через Швецію добралася до Англії. І почала писати книгу «Десять років вигнання», яку завершила, коли повернулася до Франції після краху Наполеона. В книзі знайшли вираження передові ідеї епохи, справжній гуманізм, тривожні роздуми про шляхи суспільного розвитку, а також про взаємозближення народів та культур, щира симпатія до простого люду України та Росії.

Книга складається з двох частин різного характеру й змісту. В книзі відобразилася знаменита «дуель мадам де Сталь з Наполеоном», кожна сторінка дихає ненавистю до «душителя свободи» й створеного ним режиму. Встановлення й зміцнення імперії сприймалося письменницею як національна ганьба і трагедія. І аж ніяк не безпідставно, — адже картина життя тогочасної Франції була надто безвідрадна: свавілля однієї людини, безконечні підлабузницькі славослів'я, загальне безправ'я, атмосфера пригніченості й страху, в якій задихається совість. Перша частина «Десятирічного вигнання» яскраво відбила настрої передової французької громадськості, яка не примирилась з режимом імперії. Це — блискучий зразок публіцистики де Сталь, активної учасниці ідеологічної боротьби кін. XVIII – поч. XIX ст., авторки відомих суспільно-політичних трактатів, які мали широкий резонанс. Друга частина належить до жанру «подорожного щоденника», досить поширеного в тогочасній французькій літературі. Тут описуються природа і соціальний побут, звичаї й культуру Росії і України, фіксуються різноманітні враження,

бесіди у світських колах, зустрічі з простими людьми і т.д. Дві частини книги не співіснують механічно: без врахування першої частини неможливо проникнути в справжній зміст другої.

Природно було б чекати, що мадам де Сталь, ідеолог ліберальних кіл буржуазії, займе гостро критичну позицію щодо суспільно-політичного ладу Росії, обтяженого численними пережитками феодалізму. Сталося інакше. Письменниця пройшла повз багато темних сторін суспільного життя, у т.ч. й повз кріпосництво й напівазійський деспотизм царя. Вона заявляє, що, порівняно з поневоленою Наполеоном Європою, «Росія справляє враження країни свободи» [с. 271]. Без сумніву, на певну ідеалізацію царської Росії де Сталь наشوтовнула ненависть до Наполеона та його режиму. Не слід забувати, що в Росії вона вбачала єдину силу, здатну протистояти Наполеону й звільнити Європу — й Францію в тому числі — від його тиранії, що сутність політики російського царату була їй неясною. «Коли мадам де Сталь писала цю книгу, здавалося, що володар Росії бореться за справу незалежності й свободи. Хіба можна було передбачити, що через пару років величезні сили цієї імперії стануть зняряддям придушення нещасної Європи?» — заявляє син письменниці у передмові до першого видання книги⁵².

Були глибші й складніші причини того, що Ж. де Сталь, порівнюючи Росію з Францією, віддає перевагу першій. Навчена гірким досвідом французької історії кін. XVIII – поч. XIX ст., котра, зрештою, в суспільно-політичному аспекті зводилася до розвінчування й заперечення далекосяжних обіцянок просвітителів, мадам де Сталь розчарувалась у конструктивних можливостях політичних систем і центр уваги перенесла на «глибинну сутність» народів, на їх духовний і моральний стан⁵³. Наполеонівську Францію вона вважала країною деспотизму, на її погляд, французи в більшості прийняли імперію як належний і природний стан речей, у них відсутня внутрішня свобода. На думку письменниці, саме в невідповідності розуму й серця існуючим деспотичним порядкам — запорака появи вільного суспільства і вільної людини в майбутньому. Подорожуючи по Україні й Росії, вона переконується, що їх народам притаманна внутрішня свобода, що для них царський деспотизм — щось цілком зовнішнє, чуже їх іманентному духовному світові. До того ж у цих народах письменниця відкрила високі моральні якості, а це в її очах — запорака їх здатності домогтися в майбутньому справжньої свободи. Важливо підкреслити, що все це мадам де Сталь шукала й знаходила не серед панівного класу, а в простому народі Росії та України.

Необхідно зазначити, що в книзі де Сталь немало й різких критичних випадів проти суспільно-політичного ладу царської Росії. Не випадково ж вона була заборонена царським урядом. Даремно Олександр I та його сім'я старалися зачарувати письменницю своїм гостинним прийманням та своїми «ліберальними намірами» — вона «часто говорить про «деспотизм» в Росії і вважає великим нещастям відсутність в країні третього стану...»⁵⁴. Наголосує вона й на тому, що гніт деспотизму деморалізує впливає на культурні верстви, породжує скритність і лицемірство, — внаслідок того, що «в Росії не звикли говорити того, що людина думає і чуває» [с. 307]. Та найбільше офіційні кола драгувало те, що Ж. де Сталь панівним класам царської імперії протиставила простий народ і свої симпатії віддала йому.

Один французький літературознавець слушно зауважив, що мадам де Сталь перетворила на своєрідну професію відкриття інших народів, розкриття їх «душі». У взаємному ознайомленні та зближенні народів вона вбачала важливий чинник прогресу: «Народи повинні допомагати один одному в путі, — писала вона, — і жоден не повинен відмовлятися від досягнень, які він може одержати від іншого народу»⁵⁵. В книзі «Десять років вигнання» де Сталь прагнула проникнути в душу народів Росії. Слід вказати, що росіян і українців вона сприймає як один «руський народ» (*peuple russe*), і те, що вона говорить про його духовні і моральні якості, однаковою мірою ґрунтується як на російських, так і на українських враженнях, і стосується обох народів. Впадає у вічі така характерна особливість: якщо в книзі «Про Німеччину» матеріалом для розкриття «душі» цього народу служили їй німецька філософія і література, то, розкриваючи «душу Русі», вона спрямовує погляд на простий народ. Дворяни з цього погляду їй мало цікавили; вона вважала їх за людей, що перейняли європейську культуру і втратили національну самобутність.

Пильно приглядаючись до «руського мужика», вона проймається до нього щирою симпатією. У ньому їй подобається все, вона навіть знаходить, що й «вигляд він має елегантний і приємний». Але насамперед її приваблюють його моральні та духовні якості: глибока людяність, безпосередність, релігійність, — в якій, на думку письменниці, нема нічого від догми, лише природна доброта, — своєрідне поєднання життєрадісності й меланхолії, мудро-стоїчне ставлення до страждань і смерті. Жваво, з приязню змальовуються в книзі російські та українські народні звичаї. Мадам де Сталь подає ряд коротких і виразних сценок, призначення яких — демонструвати згадані душевні якості «руського селянина»: візник, який ласкаво розмовляє з своїм конем, старий, який з філософським спокоєм роздумує про близьку смерть, і т.д. Можна погодитися з французьким літературознавцем П.Готьє, який зазначив, що деякі сторінки книги де Сталь поетизацією морально-етичних якостей російського селянина передвіщають І.Тургенєва та Л.Толстого⁵⁶.

Свої спостереження й роздуми про «*peuple russe*» мадам де Сталь резюмує в таких словах: «Цей народ характеризує насамперед щось велетенське з усіх поглядів: звичайні масштаби не властиві йому ні в чому» [с. 293]. Його «душа» не вкладається в звичні європейські форми, його відвага й уява не знають меж, в його духовному складі багато дивного й таємничого, — тут з'являються уявлення про незбагненну «*l'ame russe*», «руську душу», які пізніше набудуть на Заході значного поширення і тривіалізуються. За визнанням самої письменниці, до приїзду вона майже нічого не знала про Росію, а те, що вона про неї читала, давало здебільшого хибні уявлення. «Кілька кепських анекдотів про попередні царювання, кілька росіян, які приїжджали в Париж розтринькувати багатство, кілька добрих слів Дідро, — ось все, що знають про Росію французи, і в їх уяві вона складається з розбещеного царського двору, офіцерів-камергерів і рабського народу: це велика помилка» [с. 259]. Письменниці довелося буквально відкривати Росію, і не можна не віддати їй належне: вона зуміла побачити справжню, народну Русь і змогла в багатьох моментах дати їй проникливу оцінку.

Саме це спонукало Пушкіна у 1825 р. рішуче виступити на захист де

Сталь від нападок Муханова. Ознайомившись із статтею останнього про книгу «Десять років вигнання», він писав у «Московском телеграфі»: «З усіх творів мадам де Сталь книга «Десять років вигнання» повинна насамперед привернути до себе увагу росіян. Погляд швидкий і проникливий, зауваження вражаючі своєю новизною та істинністю, вдячність і доброзичливість, які водили пером письменниці — все робить честь розуму й почуттям незвичайної жінки»⁵⁷. В незакінченій повісті «Рославлев» Пушкін змалював перебування мадам де Сталь у московському вищому світі, і головна героїня твору, ніби резюмуючи зміст книги «Десять років вигнання», говорить: «Хай вона вивезе про цю світську чернь думку, якої вона варта. У всякому разі вона побачила наш добрий простий народ і розуміє його»⁵⁸.

Зупинимося на безпосередніх українських замальовках мадам де Сталь. 14 липня 1812 р. вона перетнула у Бродях російсько-австрійський кордон і через Волинь, Київ та Сіверщину попрямувала до Москви; отже, в її поле зору потрапила чимала частина України. Крім того, в книзі є окремі, досить виразні нотатки про Галичину, що тоді входила до складу Австрійській імперії. Мадам де Сталь відмічає тут «вражаючу дистанцію між панамі і народом», а також те, що «край дуже занедбаний і бідний», що «народ темний і забитий», що «селяни, зустрічаючи панську карету, сходять із дороги й стають на коліна» [с. 259-260]. Отож у Галичині вона побачила живе втілення феодалізму в усій його непривабливості.

У центрі уваги де Сталь знаходилося народне життя, звичаї та психологія, разом з тим вона цікавилася: природою й культурою країни, її економікою і системою управління. Чимало також пейзажних замальовок, але їм бракує живописності і надто — глибокого відчуття й переживання природи, настрою, якими відзначається романтична література. Сфера де Сталь — передусім сфера суспільного й громадського життя: виразно й жваво малює вона як світські, так і народні сценки, звичаї, характери й розмови. В цьому наочно розкривається відмінність мадам де Сталь, письменниці перехідного періоду, від романтиків і близькість її до просвітницької літератури XVIII ст.

Мадам де Сталь не вважала Волинь частиною України і помилково називала її «польською провінцією Росії» (такої ж помилки припускалися й інші французькі письменники XIX ст., зокрема Бальзак). Для неї Україна — це лише землі, які прилягають до Дніпра, тобто історичний центр країни. Її вона описує так: «Україна — дуже родюча земля, але для ока зовсім неприваблива: ви бачите величезні рівнини хлібів, які, здається, обробляються невидимими руками, настільки рідко тут зустрічаються поселення й поселенці» [с. 278]. Краси української природи, її широким просторів, її відкритих горизонтів (які трохи пізніше будуть натхненно оспівані Г.Н.Байроном і В.Гюго), де Сталь зовсім не відчула: більше того, вони в неї викликали негативні емоції.

По дорозі де Сталь зустріла загони козаків і ополченців, які поспішали до місця воєнних дій. Її характеристика козаків свідчить про відсутність реальних уявлень про козацтво: «Вони живуть за Дніпром, їх спосіб життя незалежний, на зразок диких народів, але вони дозволяють деспотично керувати собою під час війни» [с. 288-289]. Тут, як кажуть, коментарі зайві; до речі, те, що говорить тут де Сталь про козаків, є стислим резюме характеристики запорожців у «Історії Карла XII» Вольтера, з якою письменниця, безсумнівно, була знайома⁵⁹.

Тогочасний Київ, «столиця України», за визначенням мадам де Сталь, справив на неї дивне враження своєю мальовничістю і своїми контрастами: «дерев'яні хатини, на зразок сільських» і «серед них раптом піднімаються палаци і особливо церкви, що їх зелені й золоті куполи якось по-особливому вражають погляд» [с. 278].

Однією з перших серед митців Заходу де Сталь звернула увагу на багатство й красу українських пісень. Захоплена своєрідністю й чарівністю їхніх мелодій, вона називає Україну «російською Італією», що на той час було найвищою атестацією, коли йшлося про музику. Вперше вона почула українські пісні від селянок: «За звичаєм країни мальовниче одягнені селянки повертались із роботи, співаючи українські пісні, які славлять любов і волю з відтінком меланхолії, схожої на скорботу» [с. 293]. Письменниця тонко відчула своєрідний характер українських мелодій, властиві їм неповторні емоційні відтінки в їх несподіваному і водночас органічному поєднанні. Ширше вона передає враження від українських пісень, описуючи концерт кріпосного хору, почутий в Петербурзі у графа Нарішкіна: «Жителі України, одягнені в червоне, потім співали нам пісні свого краю, винятково гарні, то веселі, то меланхолійні, то одне й друге разом. У цих піснях іноді бувають раптові зупинки в середині мелодії, ніби уява цих людей стомлюється доводити до кінця те, що спершу принесило їй таку насолоду, чи вважає пікантнішим те, що спершу принесило їй таку насолоду, чи вважає пікантнішим затримати чарівність в той момент, коли вона починає діяти з найбільшою силою. Так саме султан «Тисячі і однієї ночі» завжди перериває розповідь тоді, коли зацікавленість досягає крайньої гостроти» [с. 342-343]. Ці рядки, написані тоді, коли в Європі розпочалося захоплення фольклором і освоєння його художніх багатств, привертало увагу європейських митців до народної музики України.

Зацікавлення, проявлене мадам де Сталь до української народної пісні, не було випадковим. Романтизм, за словами Г.Лансона, «в своєму принципі був відмовою жити тільки розсудом», який в епістемологічному плані переносив центр ваги на життя серця і почуттів, характеризується загальним тяжінням до музики. Це виразно позначилось і на творчості мадам де Сталь⁶⁰. Воно поєднується з другою важливою тенденцією романтичної літератури — з посиленою увагою до фольклору, зокрема до народної пісні, невіддільної від музичного виконання. Зацікавленість, яку виявила мадам де Сталь до української народної музики, була для неї цілком закономірною, і не буде перебільшенням сказати, що саме народні мелодії України викликали в письменниці чи не найбільш захоплений емоційний відгук.

1. Про це див.: *Наливайко Д.* Очима Заходу. Рецепція України в Західній Європі XI-XVIII ст. — К., 1998. Власне, стаття є початком книжки, що мала стати продовженням наведеного дослідження, але не була написана.
2. *Dubois J.B.* Essai historique sur le commerce et la navigation de la Mer Noire. — Paris, an. XIII (1805); Du commerce français dans l'état actuel de l'Europe. — Paris, 1806.
3. *Leroy de Flégis J.B.* Etat politique, civile et militaire de l'empire de Russie. — Paris, 1807.
4. *Malte-Brun.* Tableau de la Pologne ancienne et moderne. — Paris, 1807.
5. *Rechberg Ch. de.* Les peuples de la Russie, 2 vol. — Paris, 1812-1813.

6. Див.: *Borschak E.* L'Ukraine dans la littérature de l'Europe occidentale. — Paris, 1935. — P. 80. Див. також: *Борщак Ш.* Наполеон і Україна, — Львів, 1937.
7. *Lettres inédites de Talleyrand à Napoléon 1800-1809.* — Paris, 1889. — P. 338.
8. *Pissot N.L.* Précis historique sur les Cosaques, nations sous la dominations des Russes..., — Paris, 1812.
9. *Carr L.J.* Des Cosaques ou Détails historiques sur les moeurs, coutums, vêtement, armes et sur la manières dont ce peuple fait la guerre. — Paris, 1814.
10. *Kampenhause, Bemerkungen über Russland, besonders einige Provinzien dieses Reiches.* — Leipzig, 1807.
11. *Lesur.* Histoire de Kosaques, 2 v. — Paris, 1814.
12. *Lesur.* Histoire de Kosaques, v. I. — P. 116-117.
13. Докладніше про це див.: *Наливайко Д.* Очима Заходу..., С. 454 і далі.
14. *Lesur.* Histoire de Kosaques, v. II. — P. 249-253.
15. *Lesur.* Histoire des Kosaques, v. I. — P. 271-274.
16. *Lesur.* Histoire des Kosaques, v. I, Introduction. — P. 1-2.
17. *Реузов Б.Г.* Французская романтическая историография. — Л., 1956, разд. II.
18. *Lesur.* Histoire de Kosaques, v. I. — P. 175.
19. *Hexelschneider E.* Die russische Volksdichtung in Deutschland bis 1848-49. Dissert. — Leipzig, 1963. — S. 68.
20. *Alexis W.* Erinnerungen. — Berlin, 1900, Bd. IV. — S. 43-44.
21. *Arndt E.M.* Sämtliche Werke. — Magdeburg, o.D. Bd. X. — S.107.
22. *Plotho K. von.* Die Kosaken oder Geschichte derselben von ihrer Ursprunge bis auf die Gegenwart... — Berlin, 1811.
23. *Pohlmann J.P.* Die Kosacken oder historische Darstellung ihrer Sitten, Gebräuche, Kleidung, Waffen und Art Krieg zu führen. — Wien und Prag, 1812.
24. *Träger J.* Versuch eines Beitrages sur Länder und Völkerkunde oder historische Beschreibung der Kosaken. — Ingolstadt, 1813.
25. *Grelzmüller F. von.* Die ukrainische Kosaken von ihrer Unterwerfund an Russland// *Hermeyers Archiv für Geographie, Historie, Staats-und-Kriegskunst.* — Wien, 1813
26. Die Kosaken, eine Schilderung dieses kriegerischen Volkes, ihren Sitten, Lebensweise etc. mit Illustrir. — Abbildungen. — Dresden, 1813.
27. *Plotho K. von.* назв. вид. — С. 6
28. Там само: С. 21.
29. *Kittelsam A.* Concise History of the Cossaks.- Edinburg, 1814.
30. *Sketches of Russia illustrated with fifteen engravings.* — London, 181
31. *Нудьга Г.* Козак-піснетворець // Літ. Україна. — 05.08.1969.
32. *Hoffman von Farrersleben A.* Unsere volkatümlichen Lieder. — Leipzig, 1904. — S. 213.
33. *Alexis W.* Erinnerungen. Bd. IV, — Berlin, 1900. — S. 43-44.
34. Цит. за кн.: *Hexelschneider E.* Die russische Volksdichtung in Deutschland bis 1848-49. Dissert. — Leipzig, 1963. — S. 5.
35. *James J.T.* Journal of a tour in Germany, Sweden, Russia, Poland during the years 1813 and 1814. — London, 1816. Книга ще тричі виходила англійською мовою (1817, 1819 і доповнене 1826), є її голландський переклад.
36. Див.: *Щербаківський Д.* Малюнки Дж.Джемса з його подорожі по Україні // Україна. — 1926, N 4.

37. Conte de Lagarde. Voyage de Moscou à Vienne par Kiow, Odessa, Constantinopol, Bucharest et Hermanstadt. — Paris, 1824.
38. Sophiowka, poème polonais par S. Trembecki. Traduit en vers français par le conte Lagard. — Vienne, 1815.
39. *Clarke E.D.* Travels in various countries of Europe, Asia and Africa. — London, 1817, v. 1.
40. *Kohl J.G.* Reisen im Innern von Russland. Die Ukraine. Th.2. — Dresden; Leipzig, 1841. — S. 351.
41. *Morfill W.R.* Slavonic Literature. — London, 1833. — P. 112.
42. *Clarke E.D.* Travels in various countries of Europe, Asia and Africa. — London, 1817, v. I. — P. 212.
43. Там само: С. 216-217.
44. Там само: С. 346.
45. Там само: С. 348.
46. Chevalier Gamba. Voyage dans la Russie méridionale. 2 v. — Paris, 1826.
47. Там само: Т. I. — С. 45-46.
48. *Marquis Gabriel de Castelnau.* Essai sur l'histoire ancienne et moderne de la Nouvelle Russia, 3 v. — Paris, 1820.
49. Там само: С. 294.
50. *M-me de Staël.* Dix annés d'exil. — Paris, 1818. Далі цитую за вид. 1906 р., посилення див. у тексті.
51. *Desbach G.*
52. *M-me de Staël.* Dix annés d'exil, Paris, 1818. Préface de M-me de Staël — fils, p. XXXIII-XXXIV.
53. Див.: *Реузов Б.Г.* Между классицизмом и романтизмом. — Л., 1962, разд. 1.
54. *Кулешов В.И.* Литературные связи России и Западной Европы в XIX веке (первая половина). — М., 1965. — С. 141.
55. *M-me de Staël.* De l'Allemagne. — Paris, 1949. — Т. III.
56. *Gautier P.* Introduction // *M-me de Staël.* Dix annés d'exil, Paris, 1904. — P. XVIII.
57. *Пушкин А.С.* Полн. собр. соч.: В 10 т. — Т. VII. — М., 1964. — С. 22.
58. Там само, т. VI, с. 203-204.
59. Поп.: *Voltaire.* Histoire de Charles XII. — Paris, 1878. — P. 282-283.
60. Про зв'язки мадам де Сталь з музикою див.: *Evans R.L.* Les romantiques français et musique, Paris, 1934; Tiersot J. La chanson populaire et les romantiques. — Paris, 1931. Але треба зазначити, що обидва дослідники проминули "Десять років вигнання" з їх пасажами про українську музику.

Summary

In the article, that continues the research concerning the reception of Ukraine in Western Europe, west-european historical-literary heritage of the beginning of the 19th century is analysed. This heritage which is mostly French, as connected with political course of Napoleon Bujnaparte and concerns Ukraine, is preromantic by its methodological principles and romantic by its spirit. The most important is "Histoire de Kosaques" by Lesur. Some attention was attracted to Ukraine in documentary prose of the Romanticism Age, when Germany, less Great Britain and other countries of Western Europe were obsessed with "kosaqemania", and predominantly France. In this aspect the literary work, which preserves not only cognitive but artistic value as well, is analysed. It is "Dix annés d'exil" by m-me de Staël and mostly its Ukrainian sketches.

Key words: reception of Ukraine, documentary prose, Lesur, m-me de Staël.

Стаття надійшла до редколегії 35.10.2006